

Zonder twijfel gaat het niet

Voordracht, Rosenstock-Huessy Huis

Gustan Asselbergs

Er zijn nogal wat aspecten die een rol spelen wanneer we willen begrijpen wat twijfel is. In de filosofie bijvoorbeeld wordt twijfel gezien als een drijvende kracht. We scherpen onze geest door te twijfelen aan wat voor waar wordt gehouden. Twijfel in meer alledaagse zin daarentegen kan verlamvend zijn. We weten niet wat te doen en blijven piekeren. Misschien zijn er bepaalde vormen van twijfel die goed zijn en andere die kwalijk zijn? Wat dienen we eigenlijk onder twijfel te verstaan? In een poging helderheid te brengen, zal ik vier vormen van twijfel onderscheiden. Ik zal het hebben over psychologische twijfel, Socratische twijfel, methodische twijfel en existentiële twijfel. Tot slot zal ik aangeven in welke zin het fenomeen van de twijfel als kenmerkend beschouwd kan worden voor de moderne bestaanswijze.

Psychologische twijfel

Laten we beginnen met ons te richten op alledaagse situaties waarin we met vertwijfeling te maken hebben. We moeten een keuze maken en weten niet goed welke keuze de goede is.

Ik twijfel nog.

Ik zou willen dat ik niet zo twijfelde.

Niet zelden associeren we twijfel in de alledaagse context met onvermogen, besluiteloosheid en zelfs zwakte. Twijfel is iets wat zo snel mogelijk overwonnen dient te worden.¹

Als je op deze manier nadenkt over de problematiek van de twijfel, kom je al snel uit bij de ezel van Buridan. Geplaatst voor twee gelijke balen stro, weet de ezel geen keuze te maken. Hij weet niet welke baal beter is. Want ze zijn even groot, dus wat moet hij kiezen? Wat is goed om te doen? Besluiteloosheid doet hem de das om.

De genoemde paradox zou ons op de tekortkoming van het rationele denken moeten wijzen. Als we alleen onze rede volgen, lopen we vast. De vraag of deze parabel de beste manier is om dit punt te maken, laat ik in het midden. De mens is geen ezel, en deze parabel is niet voor niets een parabel. Maar maar wat het verhaaltje denk ik wel aardig aangeeft, is dat vrijheid van keuze niet zonder problemen komt, al lijkt deze notie hét geloofsartikel te zijn van de moderne mens. Een té grote keuzevrijheid kan zelfs als benauwend ervaren worden.

Ik hoorde eens van een experiment in een kruidenierszaak waarbij klanten uit de ene testgroep konden kiezen uit tientallen zeepjes die bij de uitgang te koop werden aangeboden. De andere testgroep had slechts keuze uit twee merken. Wat bleek? De mensen uit de laatste groep gingen met significant meer zeepjes naar huis. Geconfronteerd met een veelheid aan opties, weten we minder goed hoe te handelen.

¹ De oorspronkelijke betekenis van twijfel is 'tweevoudig'. Via 'een tweevoudige gedachte hebbend' tot 'op twee gedachte hinkend, besluiteloos' heeft het, volgens de etymologie, geleid tot de betekenis van 'onzeker'.

Het is een vreemde paradox die hand in hand lijkt te gaan met de technologische werkelijkheid waarin we leven.

Van de drie zenders op televisie zijn we naar een stroom aan streamingsdiensten gegaan die continu bezig zijn ons te verleiden met een niet te overziene hoeveelheid kijkwaar. Zozeer dat Netflix bijvoorbeeld een pop up venster toont wanneer ik te lang wacht. *Moeite met kiezen?*

De toestand van besluiteloosheid als gevolg van een te groot aanbod aan keuzen staat ook wel bekend als keuzestress. Maar je kunt dit fenomeen ook uitleggen als volgt. Te veel opties zorgen ervoor dat we de draad kwijtraken. Ik bedoel dit vrij letterlijk, de draad die ons met de betekenisvolle dingen van onze leefwereld verbinden. In plaats van dat we pas op de plaats maken, voel ik mij opgejaagd iets te doen, een keuze te maken, controle uit te oefenen. We piekeren, tobben, blijven hangen in vergelijkend onderzoek. Ik open tien verschillende websites om reviews te lezen over welke wasmachine de beste is. In de supermarkt vergelijk ik twintig verschillende potten mayonaise met elkaar. En als ik er eentje heb gekozen, moet ik nog checken of het wel een bewuste keus was. We spreken van een carrière switch, alsof het leven een schakelbord is. Toen ik nog studeerde moest ik elk semester de colleges selecteren die ik wilde volgen, en dan zag ik mijzelf met Plato en Heidegger over het scherm slepen richting een icoontje dat toch echt een winkelmandje voorstelde. Colleges shoppen, kijken wat je leuk vindt.

Echter reikt de genoemde keuzeproblematiek verder dan de supermarkt of de digitale winkel. Het lijkt wel of elk gebied van ons leven tegenwoordig om keuzes draait waarbij we als consument dienen te handelen. We kunnen er zelden anders naar kijken, als het ware met een andere bril, die niet keuzen laat zien, maar iets anders. Ja, wat eigenlijk? Woorden als 'toewijding', 'eer', 'roeping', 'bestemming': zullen ze uit ons woordenboek verdwijnen?

Als het om grote keuzes gaat, die de inrichting van ons leven betreffen, lopen we dikwijls vast. Crisis, burn-out, overspannenheid, depressie – we kijken er nauwelijks meer van op. Het hoort erbij dat je hier als modern mens op enig moment in je leven doorheen gaat. We schrijven ons in voor een cursus mindfulness om iets te doen aan al die hersenpraat. Of we consulteren een therapeut.

En al die tijd is er die dwingende omroepstem die zegt: wees de manager van je leven, beklim de ladder naar je breinkantoor en fix die chaos! Dit is hoe wij leven, al begrijpt u dat ik een en ander wat scherp neerzet om de kwestie waar het mij om te doen is voor het voetlicht te brengen.

Ik doel op een bepaald mensbeeld dat dominant is geworden in de Westerse wereld. Het mensbeeld dat ik een autonoom wezen ben, een rationele agent, die sturing geeft aan mijn leven door er controle over uit te oefenen. Wat is twijfel voor de rationele mens? Een psychisch defect. Het onvermogen om door te zetten, om in charge te zijn.

Maar twijfel heeft natuurlijk ook een hele positieve kant wanneer we er ons voor open stellen. Hier zou ik nu wat dieper op willen ingaan. Gezonde twijfel scherpt de blik, stelt je open voor andere perspectieven, laat je zaken heroverwegen. Als we op een gezonde

manier twijfelen, onderzoeken we of het antwoord dat iemand geeft eigenlijk wel hout snijdt, of dat er andere manieren van denken zijn die ons dichterbij de zaak brengen die onze aandacht vraagt.

Naast het reeds genoemde ideaal van zelfbeschikking, is de kritische twijfel een onderscheidend element in onze cultuur. Als kinderen van de Verlichting hebben we kritiek hoog in het vaandel. Zelf denken, zelf je redelijke vermogens aanspreken om te zien hoe iets zit.

Maar het gevaar is dat kritiek op zich zelf gaat staan. Kritiek uitoefenen om slechts kritiek uit te oefenen. Waar oriënteert de kritiek zich aan, wat is onze leidraad? Als we iets van de Griekse filosofie kunnen leren is het de zin van een inbedding van kritiek in iets groters, omvangrijkers. En dan kom ik bij de Socratische twijfel.

Socratische twijfel

Het is bijna een cliché om te zeggen: filosofie begint met twijfel, met het betwijfelen van alles. Maar filosofie ontstond bij de Grieken vanuit de ervaring van verwondering. Dat vergeten we wel eens. Het ging Plato en Aristoteles om de verwondering voor het leven en de kosmos. Het unieke gegeven dat de wereld er is, zoals die er is. Elke dag weer.

Als Socrates, Plato's leraar, zijn Atheense medeburgers ondervroeg, werd zijn scepticisme altijd begeleid door de grondervaring van verwondering. De vraag naar het goede bijvoorbeeld, kwam niet voort uit twijfel, dat zou een moderne projectie zijn. De vraag naar het goede kwam voort uit het verlangen om het goede te leren kennen.

Hoe deed Socrates dat? Via de dialoog. Het gesprek was voor Socrates beslissend om tot inzicht te komen. Zijn werkwijze, die ook wel als verloskunde bekend staat (maieutiek), was om met iedereen te praten die hij tegenkwam. Zo maakte hij kennis met een veelheid aan denkbeelden. Hij was de wandelende filosoof die midden in de wereld stond en het als de beste manier van leven beschouwde om zich te verdiepen in wat de mensen om hem heen voor goed, schoon en waar hielden.

Het ging Socrates echter niet om het winnen van een intellectueel debat. Het weerleggen van de opvattingen van zijn gesprekspartners bracht hen ertoe stil te staan bij datgene wat er aan hun redenering mankeerde. Tot het moment aanbrak dat ze toegaven dat ze niet wisten hoe het eigenlijk zat. Door de ander in te laten zien wat de veronderstellingen waren van zijn of haar eigen overtuigingen, werd diegene ontvankelijk voor een nieuwe perspectief op de zaak. Dit kunnen we beamen, denk ik. Je eigen tekortkomingen inzien, stelt je uiteindelijk in de gelegenheid om de juiste vragen te gaan stellen. De socratische twijfel staat dan ook altijd in dienst van het verwerven van zelfkennis.

Wat mij het meest hierin aanspreekt is de openheid die deze manier van filosoferen met zich mee brengt. Onwetenschap in socratische zin is geen synoniem voor niet geïnformeerd zijn, of een naïef gebrek aan kennis. Het komt neer op het erkennen van de voorlopigheid van ons denken, van onze poging chocolade te maken van de wereld. Waarom beschouwde het orakel van Delphi Socrates als de wijste mens die ooit heeft geleefd? Socrates wist dat hij niet wist.

Heb je Rutte ooit horen zeggen: ik weet het niet?

Ik ben alles behalve een aanhanger van de idee van vooruitgang, maar ik meen dat onze tijd er baat bij zou hebben als we de socratische twijfel wat vaker zouden toelaten in ons leven.

Methodische twijfel

De derde variant die ik wil bespreken, is de methodische twijfel. Methodische twijfel behelst een rationele procedure, die Descartes als eerst heeft ontwikkeld. Zijn *Meditaties over de eerste filosofie* (1642) wordt als een van de belangrijkste wijsgerige teksten in het Westen beschouwd, omdat zij in feite het moderne mensbeeld introduceert.

Descartes is de filosoof die voor het eerst de mens als een autonoom subject definieerde. Wij vinden het volstrekt normaal om zo naar onszelf te kijken, als wezens die min of meer onafhankelijk zijn, vrij om te denken en te handelen en baas over de natuur. Maar dat was in de eeuwen voorafgaand aan Descartes allerm minst vanzelfsprekend. Zulk een manier van denken bestond niet.

Hoe kwam Descartes tot deze bepaling van de mens als een autonoom subject? Door een experiment. Een twijfel-experiment. Maar anders dan bij Socrates, waar verwondering de bedding vormde voor elke vraagstelling en Zeus nog altijd meekeek vanuit het azuur, voerde Descartes' zijn twijfel experiment uit in volstrekt isolement.

De methodische twijfel van Descartes werkt als volgt. Ze zet alles op losse schroeven. Hoe kan ik überhaupt iets zeker weten? Bestaat de buitenwereld wel? Wat houd ik over als ik alles afbreek, als ik aan alles twijfel, waar ik ook maar aan zou kunnen twijfelen? Het bestaan van mijn handen, de buurman, de maan aan de hemel?

Descartes' conclusie van zijn twijfel-experiment was dat ik aan alles kan twijfelen, maar niet aan het feit dat ik aan het twijfelen ben: mijn denkende activiteit. Het bestaan van mijn denken kan ik niet betwijfelen, want dan zou ik überhaupt niet kunnen twijfelen.

Descartes' methodische twijfel diende de zoektocht naar een fundament voor zekere kennis. In tegentelling tot Socrates voor wie de zin van twijfelen lag in het verwerven van zelfkennis, had de cartesiaanse twijfel de zoektocht naar een onbetwistbaar fundament voor zekere kennis tot doel. Het *ego cogito*, zoals het bij hem heet (het denkende ik), is in deze gedachtegang de enige grond die overblijft om de werkelijkheid op zekere wijze te leren kennen en te besturen.

Zo komen we uit bij het befaamde cartesiaanse dualisme dat tot in het hart van onze cultuur is doorgedrongen. Aan de ene kant is er mijn geest, ik als denkend subject, aan de andere kant de wereld, de objecten voorzover ze door mij gekend of waargenomen worden. Op de methodische inzet na, heeft twijfel voor Descartes geen existentiële betekenis. Dat is het gevolg wanneer je twijfel losmaakt van hoe je als mens in de wereld bent; het wordt iets klinisch, ver verwijderd van zoiets als de Griekse verwondering. Zekerheid verkrijgen is het doel.

Tegenwoordig beseffen wij niet meer hoe radicaal het mensbeeld van Descartes was. Wij ervaren onszelf als wezens met het recht op zelfbeschikking, die op basis van hun verstandelijke vermogens de wereld daarbuiten inrichten. Overal waar ik ga, vind ik de

sporen van mijn poging om de wereld in mijn greep te houden. Zoals Descartes het zei: ik ben geen horige meer. Ik ben geen onderdaan die zich schikt naar goddelijke wetten of metafysische principes, ik breng geen offers aan Griekse goden. Ik kies wat ik wil met de wereld. Ik ben een 'maitre et possesseur de la nature'. Dus ik ga naar een netwerkborrel, waar de aanwezige mensen aan mij verschijnen als potentiële contacten waar ik iets mee kan. Mijn bedrijf plaatst windmolens om energie te onttrekken aan de wind. In het medische systeem van donorschap kijk ik als arts naar de mens als een object met allerlei organen die we kunnen hergebruiken om andere menselijke organismen te repareren. Descartes' filosofie heeft overal om ons concreet gestalte aangenomen.

Existentiële twijfel en de zoekende mens

Vanuit diverse richtingen is er kritiek gekomen op Descartes' gedachtegang. Maar het zijn vooral de twintigste eeuwse fenomenologen geweest (zoals Heidegger en Merleau-Ponty) die hebben laten zien waar Descartes ten onrechte aan voorbij ging. De methodische twijfel veronderstelt dat ik reeds in de wereld ben. Het cogito is en blijft een abstractie. De bepaling van een geïsoleerd subject is immers gefundeerd in mijn lijfelijk opgenomen zijn in de wereld om mij heen. Hier kun je niet zonder meer aan voorbij gaan.

De fenomenologische wending in de filosofie heeft ruimte gemaakt voor veel nieuwe perspectieven, waarbij allerlei zaken voor het eerst aandacht krijgen. Zoals het gegeven dat ik niet alleen maar een lichaam heb, maar in de eerste plaats mijn lichaam ben als toegang tot de wereld. Emoties en stemmingen zijn geen bijverschijnselen maar fundamenteel in mijn omgang ermee. Het begrip leefwereld is door de fenomenologie gemunt.

Dit alles laat echter onverlet dat wij in het alledaagse leven onszelf nog altijd grotendeels begrijpen als autonoom subject, als het centrum van de wereld waar we vrijelijk beschikking over hebben. Het idee van het cartesische subject, losgezongen van tijd en plaats, van traditie en geschiedenis, blijft ons verleiden met zijn belofte van rationele stuurmanskunst. De nood van onze tijd, waarin twijfel niet in psychologische zin, maar ook in existentiële zin zo'n uitdaging is geworden, zou wel eens precies hiermee te maken kunnen hebben. Het vormt de schaduwzijde van ons diep gekoesterde ideaal van autonomie.

Het punt is natuurlijk dat de mens maar zeer beperkt grip heeft op de wereld. Als onze tijd iets laat zien, is het wel het onvermogen van de mens om in een stabiel evenwicht met de wereld te raken. De milieucrisis is hier het meest pregnante voorbeeld van. Waar het ons eigen leven betreft, zitten we vaker dan ons lief is tussen wal en schip.

Zo zeer zelfs dat bijvoorbeeld mindfulness, wat toch iets heeft van een spirituele praktijk, steeds vaker wordt ingezet om een werknemer met overspannenheid zo snel mogelijk weer op te laten nemen in het collectieve arbeidsproces. Zelfs wanneer we ons later inspireren door tradities uit het Oosten, doen we dat niet zelden vanuit een technische benadering. We zijn bezig met zekerheid, dingen zeker stellen met behulp van objectieve procedures. Het mag niet meer verbazen dat dit leidt tot grote zingevingsvragen.

De Hongaarse schrijver Georgy Konrad heeft het dilemma van de hoog-moderne mens precies verwoord: op de vraag naar de zin van het leven, antwoord ik met mijn eigen leven. Door te leven, niet door te denken. De hoog moderne mens is een zoekende mens. Pasklare antwoorden ontbreken. Wat zich aanvankelijk misschien als een keuzeprobleem voordoet - stoppen met mijn baan of niet - slaat om in twijfel over het eigen bestaan. Wat wil ik eigenlijk? Eenmaal in dit vaarwater terechtkomen is het moeilijk jezelf nog als rationele manager te zien. Ik verwacht een kind, maar zal ik wel een goede vader zijn? Wat betekent mijn werk voor mij? Waarin schuilt uiteindelijk de zin van mijn handelen? Levensvragen zijn niet rationeel op te lossen. Die moet ik met mijn leven oplossen.

Maar hoe?

Hoe kan twijfel het goede in mijn leven dienen, in plaats van dit te ondermijnen? Hoe kan psychologisch twijfel getransformeerd worden in gezonde twijfel? Hoe kan ik zonder mijzelf te verliezen als authentiek individu mij verbinden met de wereld voordat de klinische twijfel mijn ervaring reduceert tot hersenpraat?

Wanneer twijfel louter wordt begrepen als psychologische keuzeprobleem óf als klinische procedure verliezen we de vruchtbare bodem van de gezonde twijfel. Door in gesprek te treden met anderen, door met mijzelf te overleggen, waarbij ik niet de psychologische twijfel laat regeren, maar de gezonde scepsis, cultiveer ik een houding van ontvankelijkheid. Op die wijze creëer ik de mogelijkheid dat zich zich uit ongeziene hoek iets aandient wat nog niet op mijn vizier stond, wat misschien zelfs om een heel ander vizier of manier van leven vraagt. Ik denk dat een dergelijke houding ons dichterbij elkaar kan brengen omdat ze empathie en wederzijds begrip versterkt. Als het aan mij lag zouden er veel Socratessen rondlopen.

De filosoof Charles Taylor laat in *Sources of the Self* (1989) zien dat we richting in ons leven ervaren omdat we ons altijd al in een ruimte van betekenissen bewegen die ons handelen en denken zin geeft.² En dan bedoelt hij het leven zoals we dat reeds leiden, op deze plek, op dit stukje aarde, met deze specifieke mensen waarmee ik een taal deel. Dikwijls blijkt dan dat we al in beweging zijn gebracht nog voordat we wisten waar we eigenlijk naar op zoek waren. Onze taak is om deze beweging te articuleren. In plaats van deze samenhang weg te redeneren als illusoir. Taylor noemt dit ook wel de *moral space* die in al mijn betrekkingen is verondersteld. Deze morele ruimte is niet rationeel, maar vraagt om afstemming.

² '(...) [We] come here to one of the most basic aspirations of human beings, the need to be connected to, or in contact with, what they see as good, or of crucial importance, or of fundamental value. And how could it be otherwise, once we see that this orientation in relation to the good is essential to being a functional human agent? The fact that we have to place ourselves in a space which is defined by these qualitative distinctions cannot but mean that where we stand in relation to them must matter to us. Not being able to function without orientation in the space of the ultimately important means not being able to stop caring where we sit in it.' Taylor, Charles (1989). *Sources of the Self*, Harvard University Press, Cambridge, p.42

Ik zal u een voorbeeld geven, ik ben drumleraar, maar ik geloof niet dat er een moment in mijn leven is gekomen dat ik heb gekozen om drumleraar te worden. Ik ben het gaan doen, omdat deze mogelijkheid op een goed moment als vanzelfsprekend betekenisvol gold. Hieraan vooraf ging een periode dat ik bij mijzelf te rade ging hoe ik nu eigenlijk de persoon was geworden die ik was. Ik kwam erachter dat ik waarde hecht aan het doorgeven van kennis en kunde op dit gebied.

Niet door de wereld op een afstand te plaatsen, vind ik betekenis, zoals Descartes deed. De betekenissen zijn er op de plek waar mijn leven zich voltrekt. Ik kan daar vanuit mijn piekerende autonome brein nooit in de buurt van komen, laat staan er een oplossing voor fixen. We zullen het kantoor van ons hoofd moeten verlaten, om te leren voeling te krijgen met hoe wij altijd al verbonden zijn met de dingen. Zolang ik mijzelf als heerser en bezitter van de natuur blijf beschouwen, wordt het moeilijk.

Tot slot zou ik dan ook de vraag willen stellen of het eigenlijk wel zo vruchtbaar is om het over keuzes te hebben, wanneer het gaat over de vormgeving van ons leven.

Verliefdheid vind ik altijd een van de mooiste voorbeelden. Verliefdheid veronderstelt een openheid om een ander te willen ontmoeten en je met die persoon te verbinden. Als die openheid er niet is, kun je swipen wat je wil, maar je zult nooit de juiste persoon vinden. Maar deze openheid is iets anders dan *kiezen* om verliefd te willen worden. Als ik achter Tinder de gezichten met mooie kenmerken voorbij laat komen, de profielen met elkaar vergelijk, in de verwachting dat ik met deze procedure gegarandeerd tot een match kan komen, zou ik wel eens bedrogen uit kunnen komen. De mens van Descartes heeft het zwaar in de liefde. Dat betekent niet dat datingsites zinloos zijn. Ik bedoel dat er een existentieel proces aan vooraf gaat, wil het digitale fleurten kans van slagen hebben.

In plaats van keuzen, zou ik het dan ook liever over existentiële mogelijkheden hebben, waar ik als mens meer of minder open voor kan staan. Deze manier van kijken heeft het voordeel dat ze ons niet isoleert van de wereld, maar juist onze verbondenheid ermee benadrukt. Twijfel is goed zo lang ze hieraan bijdraagt. We moeten de twijfel opvoeden, zijn zinvolle plek wijzen. Al heeft de mens van vandaag met niets zoveel moeite als kwetsbaarheid, zonder kwetsbaarheid – zonder ruimte voor twijfel – gaat het niet. Dan zal ik nooit bij mijzelf aankomen.